

Nedir şa

Category: Kitapcy, Taryhy şahslar
написано kitapcy | 22 января, 2025
Nedir şa

GÜNDOGARYŇ NAPOLEONY

► NEDIR ŞA

Nedir (Nedirguly) şa, 1736-1747-nji ýyllarda Eýranda hökmürowanlyk süren beýik türkmen hökümdary, Owşar dinastiýasynyň düýbünü tutujy.

■ Nedir şa kim bolupdyr?

Nedir şa 1688-nji ýylyň 22-nji oktýabrynda Deştgertde dünýä inýär.

Nedir şa Azerbaýjany, Hindistanyň demirgazygyny, Orta Aziýanyň aglaba bölegini öz içine alýan ümmülmez Eýran imperiýasyny döreden beýik şahsyýetdir. Ol beýik Mogollar imperiýasyna, kuwwatly Osmanly imperiýasyna, jeňbaz owganlara garşy aýgytlaýjy ýeňişleri gazanmagy başarypdyr.

Gazanan ýeňişleri az wagtlygam bolsa, ony Gündogaryň iň güýçli hökümdaryna öwürdi. Emma 1747-nji ýylda onuň janyna kast edilmegi bilen gana çäkalyp gurlan imperiýa çat açyp başlady. Nedir şa Aziýanyň iň soňky beýik Fatihidir. Ol Eýranyň iň şöhratly serkerdeleriniň biri hasaplanýar we Osmanlylar bilen Babyr imperiýasynyň (Beýik Mogollar) arasynda Eýrana ýañadandan hormat goýulmagyny gazanandygy üçin häli-häzirlerem onuň adyndan öwgi bilen söz edilýär.

Taryhy çeşmeler Nedir şanyň ýokary guramaçylykly, gaýduwsyz, paýhasly we gujurly adam bolandygyny habar berýär. Nedir şa öz milligine buýsanan şahsyýetdir. Parsçany suwara bilýändigine we hökümdarlyk edýän ýurdunyň ýerli ilatynyň pars dilinde gürleýändigine garamazdan hemişe umumy türki (çagataý) we türkmen dillerinde gürlemegi bu aýdanlarymyzyň iň gowy delilidir. Hindistanda bolup geçen Karnal söweşinden soňra

Babyr imperiýasynyň türk(men) hökümdary Muhammet şa bilen Nedir şanyň arasynda bolup geçen duşuşyk hem türkî dilde geçirilipdir.

Gazanan harby üstünlikleri üçin käbir taryhçylar ony Gündogaryň (Eýranyň) Napoleony ýada "Ikinji Makedonskiý" diýip atlandyrypdyrlar.

Nedir şa Sefewileriň mezhep dawasyny körükläp döredip giden problemalarynyň birgidenine akylyly çözügüt tapmagy başarypdyr. Ol şaýy-sünni agzybirligini dikeltmegiň we şaýylary japarylar mezhebi astynda birleşdirmegiň tarapynda bolupdyr. Japary mezhebini sünnileriň dört hak mezhebiniň ýanynda bäşinji hak mezhep hökmünde kabul edilmegini isläpdir. Nedir şanyň bu garaýyşlary onuň içerki we daşarky syýasatynyň özenini düzüpdir.

■ Nedir şanyň ýaşlyk ýyllary

Nedir ýurdumyzyň Ahal welaýatynyň Kaka etrabynyň Abywert diýen ýerinde owşarlaryň ýaşaýan Gyrykly obasynda Ymamguly begiň maşgalasynda dünýä inýär. Kakasynyň goýan ady Nedirgulydyr. Käbir taryhy çeşmeler Ymamguly begiň ýonaçylyk edendigini, käbirleri bolsa çopançylyk edendigini habar berýär. Halk arasynda aýdylýan gürrüňler Nedir şanyň Türkmenistanda ýaşaýan türkmen taýplaryna bolan agressiw garaýyşlarynyň kemala gelmeginde kakasynyň rolunyň uly bolandygyny aýdýar. Has takygy, Ymamguly beg ogly Nedirgula "Hergiz türkmenä ýagşylyk edäýmegin..." diýip sargaýarmyşyn. Bu dogrumy, ýa nädogrumy? Dogrusyny diňe Alla bilýär...

Kiçijikkä kakasy aradan çykan Nedirguly heniz 14-15 ýaşlaryndaka sebitdäki goňşy tire-taýpalar bilen bolýan ýiti gapma-garşylyklaryň içinde ýer alýar.

■ Nediriň syýasy arena çykmagy we tapawutlanmagy.

♣ Gündogardaky howplaryň serpikdirilmegi

1704-nji ýylda Horasana talaňçylykly ýörişleri gurnan özbeklere garşy bolan söweşde Nedir ejesi bilen birlikde ýesir

düşýär. Ejesi ýesirlikde aradan çykýar. 1708-nji ýylda Nedir ýesirlikden gaçýar. Aýtmaklaryna görä onuň ýesirlikden gaçmagyna-da ýegre dosty Keýmir kör kömek edenmişin. Keýmir kör bilen Nediriň arasyndaky dostlukly we basdaşçylykly gatnaşyklar ýazyjy Ata Durdyýewiň "Keýmir kör" romanynda ussatlyk bilen suratlandyrylýar. Nedir Hywadan gelenden soňra owşar taýpasyndan bolan Abywerdiň häkimi Köse Ahmetli Baba begiň girýär we soňra onuň gyzyna öýlenýär. (Abywert galasynyň galyndylary häzir Kaka etrabyň demirgazyk-günbataryndadyr). Birnäçe ýyllap gaýynatasynyň hyzmatyny eden Nedir onuň aradan çykmagy bilen 1723-nji ýylda Abywerdiň häkimi bolýar.

Gylzaýlaryň Eýrana ýöriş edip, Ysphyany eýelän wagtynda Sefewileriň özara agzalalygyndan peýdalanan Sistanly Mälik Mahmyt Maşady we daş-töweregini ele geçirenden soňra Abywerdi elinde saklap duran Nedire güýçlerini birikdirmegu teklip edýär. Teklibi oňyn garşylan Nedir Maşada gidip Mälik Mahmydyň gullugyna durýar. Ol soňra Mälik Mahmydy at üstünde oýun görkezilýän pursatynda öldürmäge synanyşýar. Synanşyk başa barmaýar we ol Abywerde gaçmaga mejbur bolýar. Soňra Mälik Mahmydyň üstüne hüjüm edip, ony ýeňlişe uçradan Nedir golastyndaky güýçler bilen Kelat galasynyň begini aldawa düşürip, Kelady we Abywerdiň golaýyndaky Deregezi eýeleýär.

Sistanly Mälik Mahmyt hem özbeklere, tatarlara we türkmen taýpalaryna garşy hüjüme geçýär. Nedir ilki bilen öz daşyna türkmenleriň owşar taýpasyny, soňra çemişgezek (zafaran taýpasy) kürtleri, beýleki ownuk tire-taýpalary jemländen soňra Mälik Mahmydyň garşysyna herekete geçýär. Mälik Mahmydyň Zeýdan galasyny gabandygyny eşiden Nedir onuň ýoluny kesmek we gabaw astyndaky zeýdanlylara kömek etmek maksady bilen barýarka, ýolda Maşatdan top oklaryny alyp gelýän Mälik Mahmydyň güýçlerine sataşýar we olary kül-peýkun edýär. Galany eýelemäge az galanda Nedir gelip ýetişýär we Mälik Mahmydyň syrtyndan urýar. Maşada tarap ökjä tüýküren Mälik Mahmyt yzyndan galman gelýän kowgyny görüp Abywerde tarap gaçýar. Ilki owşarlaryň elinde bolanam bolsa, dara-direde Abywert Mahmydyň eline geçýär. Muňa garamazdan gazaply gys aýynda Abywerdi gaban Nedir galany yzyna almagy başarýar. Ondan soňra

Keyan galasyny gaban Nedir galanyň daşynda lagymlary gazdyryp, üç aýa çeken gabawdan soňra galany eýeleýär we şäheriň gözli-başly adamlaryny ölüme höküm edýär. Özbaşdaklygyny yglan eden Zagçend galasynyň häkimi Gara hanyň üstüne gidip, ol ýeri hem ele geçirýär. Soňra Nusaýa tarap gaçan türkmen tireleriniň yzyndan kowan Nedir Nusaý galasyna gelip girýär. Nusaýda wagtynda Mälik Mahmydyň Muhammet han atly türkmeni Horasanyň serdary edip belläp, Mälik Yshaky-da Nişapura tarap ugradandygyny eşiden Nedir güýçlerini toplap, gyssagly ýola düşýär we Mälik Yshakdan öň Nişapura girýär. Mälik Yshagyň özüni bolsa ýeňlişe sezewar edýär. Kömege gelen Mälik Mahmyt Nediri ýeňmegi başarýar we Nişapury gaýdyp alýar. Nedir bolsa Maşada tarap gaýdýar. Maşadyň golaýyndaky Şuturpa diýen ýerde Mälik Mahmyda garşy bolan söweşde ýeňilen Nedir ilki owşarlaryň soňra Tatar Aşyr begiň eline geçen Gyzgan (Kuzgan) galasyna tarap gaýdýar. Gyzgany gabaw astyna alan Nedir galany eýelemegi başarýar. Merwe tarap hereket edip, özüne garşy güýç birikdiren tatarlary, özbekleri we çemişkezek kürtleri tabynlygyna salýar. Marynyň etegine gelip goş ýazdyran Nedir bu göreşleriň netijesinde ilki Abywerdi, Nusaýy, Kübkany, Zagçeni, Gyzgany, Tazegalany eýelemek bilen özüni Horasanyň ady belli begleriniň biri hökmünde ykrar etdirdi. Netijede paýtagty Yspyhany we başga-da birnäçe ýerlerini gylzaýlara giderip, agyr ýagdaýa düşen Tahmasp II-niň çakylygy bilen onuň hyzmatyna girýär. 1726-njy ýylyň sentýabr aýynda bolan Habuşan gurultaýynda "Tahmaspguly han" diýen ady alan Nedir öz güýçlerini Tahmasp şanyň güýçleri bilen birikdirip, gysga wagtyň dowamynda ýurduň içerki tertip-düzgünini üpjün etmäge çalyşýar.

Tahmasp II hem harby meselelere seretmek ygtyýarlygyny doly Nedire berýär we ony baş harby maslahatçy (korçybaşy) edip belleýär.

Nedir 1726-njy ýylyň 11-nji noýabrynda Maşady eýeleýär. Nediriň gazanýan üstünliklerine görübilmezçilik eden ýokary wezipeli döwlet işgärleri Şah Tahmaspa Nediri ýamanlap, olaryň arasynyň açylmagyny gazanýarlar. Tahmasp II-niň Habuşana gidip Çemişgezek beginiň Nedire adaglanan gyzyny özi üçin dilemegi

netijesinde olaryň arasyndaky duşmançylyk hasam artýar. Muňa gahary gelen Nedir Habuşana ýöriş edip, ol ýerdäki pitneçi kürtleri özüne doly boýun egmäge mejbur edýär. Soňra ol Nişapura tarap çekilen Tahmaspyň üstüne gaýdýar. Duýdansyz üsti basylan Tahmasp II Mollabaşy Mirmuhammet Hüseýini Nediriň üstüne ugradyp ýaraşyk teklip edýär. Taraplar özara ylalaşandan soňra bilelikde Maşada dolanýarlar.

Maşatda Tahmasp II bilen Nedir owgan taýpasy bolan abdalilere (Ahmet şa Dürranynyň taýpasy, başgaça dürranylar hem diýilýär. Bu taýpanyň gelio çykyşy boýunça türki taýpalaryň biridigi barada hem ynamly çaklamalar bar) garşy bilelikde hereket etmegi müwessa bilenem bolsalar, ýanyndaky emeldarlarynyň gepine gulak gabardyp, Nediriň bir özünüň abdalileriň üstüne gitmegi isleýär. Tahmaspyň aýdanyndan çykman Hyrata tarap ýola düşen Nedir ýolda şol wagt Sebzewarda bolan Tahmasp II-niň öz kastyna çykandygyny bilip, Hyrat ýörişini goýbolsun edýär we Tahmaspyň üstüne gaýdýar. Söweşde Tahmaspy ýeňlişe uçradan Nedir ony tussag astyna alyp, Maşada barýar. Ol ýerde Tahmasp II-den dagy-duwara öz garşysyna çykmajakdygy barada dil haty alýar. Ondan soňra Nedir Tahmaspy hem ýanyna alyp, Mazenderan sebitlerinde gozgalaň turzan türkmenleriň üstüne ýöriş edip, olary tabynlygyna salýar. Abdalileriň garşysyne bilelikde hereket etmek barada Tahmasp II-niň we Nediriň gaýtdan ylalaşyga gelmeginden soňra, birleşen güýçler abdalileriň üstüne ýöriş edýär. Hyratyň demirgazygynda Kapyrgala diýen ýerde bolan söweşde abdaliler derbi-dagyn edilýär. Nedir abdali kethudalarynyň ýaraşyk teklibini kabul edýär. Abdaliler Nediriň tabynlygyna girmek bilen birlikde gylzaýlara garşy onuň bilen bileleşip göreşjekdikleri barada söz berýärler. Nedir abdali meselesini birýüzli edenden soňra 1729-njy ýylda Tahmasp II bilen bile Maşada dolanýar we gylzaýlaryň hökümdary Eşref şaha garşy boljak söweşe taýýarlyk görmäge başlaýar.

1729-njy ýylyň 9-njy sentýabrynda Damganyň ýakynlarynda Myhmandost diýen ýerde bolan çaknyşykda Nediriň agyr toplar bilen ýaraglanan goşuny Gylzaý goşunlaryny derbi-dagyn edýär. Eşref şah agyr ýitgiler çekip Tährana tarap çekilýär. Has soňra Tähranyň golaýyndaky Weramin diýen ýere gelen Eşref şah

ikilenç zarba duçar bolýar. Ol hemme güýjüni ýitirip Yspyhana tarap gaçýar. Eşref şany yzly-yzyna iki sapar ýeňen Nedir bu ýeňişden soňra Tahmasp II-ni Gylzaýlardan boşadylan Tährany berip, özi Yspyhana tarap gaýdýar.

Eşref şa Osmanly döwleti bilen baglaşan şertnamasyna laýyklykda Osmanlylaryň Hemedan şäherindäki garnizonynyň başlygy (muhafyz) Abdyrahman Paşadan alan goşmaça güýçleri bilen Nediriň garşysyna çykýar. 12.11.1729-njy ýylda Yspyhanyň demirgazygyndaky Mürçehont diýen ýerde bolan söweşde Eşref şa üçülenji gezegem ýeňilýär.

16.11.1729-njy ýylda Yspyhana giren Nedir Tahmasp II-ni ýedi ýyl arakesmeden soň Yspyhanda dabaraly ýagdaýda tagtyna geçirýär. Soňra ol Yspyhana tarap gaýdan Eşref şany Şirazyň ýakynlaryndaky Zergan diýen ýerde kül-peýkun edýär.

♣ Birinji Osmanly ýörişi

Şirazdan daşlaşan Eşref şany Gandagaryň häkimi Soltan Hüseyiniň esgerleri öldürmegi bilen Eýranda dowam eden ýedi ýyllyk Gylzaý häkimiýeti soňlanýar we gaýtadan Sefewi agalygy dikeldilýär. Gündogardan Eýrana abanan Abdali we Gylzaý howpuny ýok edip, ýurtdaky bulaşyklygy ep-esli derejede gowulandyran Nedir ýurduň günbataryna yönelýär. Osmanlylar bilen netijesiz tamamlanan gepleşiklerden soňra Nihawendiň üstüne gaýdýar we 1730-njy ýylyň iýulynda şäheri eýeleýär. Wan häkimi Timurtaş Paşanyň serkerdeliginde Nediriň üstüne ugradylan goşun birlikleri Malaýyr diýen ýerde derbi-dagyn edilensoň, Timurtaş Paşa Hemedana tarap çekilýär. Hemedanda oturan Abdyrahman Paşa şäheri gorap bilmejegine gözi ýetenden soňra, Bagdada tarap çekilýär. Nedir hiç bir garşylyksyz Hemedana girýär.

Nihawend we Hemedan şäherleriniň elden gidendigini eşiden Osmanly goşun birlikleri Kermanşah şäherini-de terk edýär. Nedir bu şähere-de garşylyk görmezden girýär. Meraganyň golaýynda Osmanly serhet goşunlary bilen ýüzbe-ýüz bolan Nedir garşydaşlaryny ýeňip, Sawuçbulaç, Meraga, Mukry we Dihharkany eýeleýär.

Stambuldaky Sefewi ilçisi Ryzaguly han bilen geçirilen gepleşikleriň netijesinde Genje, Tbilisi, Rewan Osmanlylaryň elinde galýar, Hemedan, Kermanşa we Töwriz bolsa Sefewilere bermeli edilýär. Eýranyň ilçisi Ryzaguly han bu şertnama bilen Tahmasp II-ni habardar edeninde, Baş wezir Newşehirli Damat Ybraýym Paşa-da Töwriz garnizonynyň başlygy Çawuşbaşy Wezir Kara Mustafa Paşa şertnamanyň şertlerine eýerip, Töwrizi Nediriň ygtyýarlygyna bermegi gizlinlik bilen buýurýardy. Ýaraşyk şertnamasyny öwrenmek bilen birlikde okgunly hereketini dowam eden Nedir Meragadan Töwriziň üstüne gaýdýar. Şol wagt paýtagtdan gelen emir esasynda Töwrizi boşadyp, Wana tarap çekilip barýan Kara Mustafa Paşa Töwriz bilen Sufyýanyň arasyndaky Süheýlan/Sahlan diýen ýerde ýüzbe-ýüz bolan Nedir Osmanly birliklerini derbi-dagyn edýär. Şol wagt Kara Mustafa Paşa kömege gelen Heşterudyň häkimi Rüstem Paşanyň güýçlerini 12.08.1730-njy ýylda kül-peýkun edip, özüni-de ýesir alýar.

Osmanlylardan boşaldylan Töwriz aňsatlyk bilen eýelenýär. Töwrizden soň Nahçewan, Rewan taraplara ýöriş etmek islän Nedir Abdalileriň ýolbaşçysy Zülpükar hanyň gozgalaň turuzandygyny eşidip, ýörişi goýbolsun edýär we Maşady gaban Abdalileriň üstüne gaýdýar.

04.05.1731-nji ýylda daşy gabalan Hyrat 27.02.1732-nji ýylda eýelenýär. Şol wagt Tahmasp II-niň Kurijanda Osmanlylaryň garşysynda agyr ýeňlişe uçrandygy barada habar gelýär. Şol bir wagtyň özünde Yrak-Ajamda Osmanly goşunlarynyň serkerdesi Hekimogly Aly Paşa Kirmanşahy we Hemedany ele geçirenden soňra Azerbaýjan frontundan gös-göni Töwrize tarap süýşýär we ilki bilen Owşar Bisütün hanyň ogly tarapyndan goragy güýçlendirilen Urmyýäni 65 güne çeken gabawdan soňra ele geçirýär. Soňra Sefewi güýçleriniň boşana Töwriz şäherine-de 04.12.1731-nji ýylda hiç hili garşylyksyz girýär. Kyn ýagdaýda galan Tahmasp II-niň ilçileri bilen 1732-nji ýylyň fewral aýynda geçirilen duşuşyklar netijesinde iki tarap özara ylalaşyga gelýär.

"Ahmet Paşa musalahasy (ylalaşygy)" ady berilen bu şertnama laýyklykda Azerbaýjanyň Araz çäýy, Yrakda Derne we Derteng araçäk diýip alynmak bilen birlikde demirgazykda Rewan, Genje,

Tbilisi, Şirwan, Şamahy, Kartly (Gruziýa, Şirwan we Garabag) Osmanlylara galýar. Töwriz, Kermanşah, Hemedan, Lurystan, Erdelan, Huweýze bolsa Sefewilere berilýär. Şol wagt Hyratda bolan Nedir bu şertnamanyň maddalaryny ykrar etmeýändigini mälim edýär.

1732-nji ýylyň fewral aýynda ruslar bilen baglaşylan “Reşt şertnamasy” arkaly rus frontuny zyýansyzlandyran Nedir Tahmasp II-niň Kuma ýa-da Tährana gelip duşuşyk geçirmek baradaky teklibine göwnemändigini bilip Yspyhana ýöriş etmegi niýetine düwýär. 1732-nji ýylyň awgust aýynda Nedir Yspyhana gelenden soňra Tahmasp II oňa Osmanlylar bilen baglaşylan şertnamanyň düzgünlerini bozmajakdygyny mälim edýär. Muňa gahary gelen Nedir Tahmaspy tussag edýär we Maşada sürgün edýär. Egindeşleriniň tagta geçmek teklibini kabul etmedigem bolsa, Tahmaspyň 3-5 aýlyk ogly Abbas III-i şa diýip, özüni bolsa “Şanyň wekili” diýip yglan etmek bilen birlikde 1732-nji ýylyň fewral aýynda häkimiýeti doly öz eline alýar.

Eýrany doly gysymyna gysan Nedir Osmanlylara garşy herekete geçmezden öň Yspyhanda tagt çalşygyndan peýdalanmak islän Bahtyýarlyaryň üstüne hüjüm edýär we olary boýun etmäge mejbur edýär. Şol bir wagtyň özünde birnäçe wagt bári Malaýyr sebitinde garakçylyk edýän Zendleriň üstüne hüjüm edip olary doly zyýansyzlandyrýar. Şonda soňra Nedir Osmanlylara garşy herekete geçýär we Kermanşahy gabaw astyna alýar. Şäher ilatynyň Osmanly garnizonyna ikilik edip, galanyň gapylaryny açmagy netijesinde 1732-nji ýylyň noýabr aýynda şäheri garşylyksyz eýeleýär. Dernäniň begi Ahmet Paşanyň serkerdeligindäki Osmanly söweşjeň birlikleri bilen bolan söweşden ýeňiji bolup çykýar. Bagdady gabawa alan Nedir şa Bagdada kömege gelen Erzurumyň häkimi öňki baş wezir Topal Osman Paşanyň goşunlarynyň garşysynda 19.07.1733-nji ýylda bolup geçen Dujum söweşinde agyr ýeňlişe uçrap, gaçmaga mejbur bolýar.

Nedir Dujum ýeňlişiniň öwezini dolmaklyk we Topal Osman Paşa bilen garşylaşmaklyk üçin Hemedandan Osmanly araçäğine tarap hereket edýär. 1733-nji ýylyň noýabr aýynda

Topal Osman Paşanyň garşysyna Kerkugyň golaýynda bolan söweşde

Osmanly goşunlary ýeňlişe uçraýar we Topal Osmanyň özü-de wepat bolýar. Ýeňişleriniň arasynda salym salmaýan Nedir Şährizory, Kerkugy, Dernäni eýeleýär. Ol ýerdenem ýene Bagdadyň eteklerine gelen Nedir Bagdadyň häkimi Ahmet Paşa bilen ylalaşyk baglaýar.

Bagdatdan çekilensoň pitne turuzan Bahtyýarlyaryň (buluçlar) ýolbaşçysy Muhammet Bulujyň üstüne hüjüm edýär. Şirazyň eteklerinde bolup geçen aýgytlaýjy söweşde agyr ýitgilere sezewar bolan Muhammet han gaçmaga mejbur bolýar. Şirazy Muhammet han Buluçdan gaýdyp alan Nedir 1734-nji ýylyň ýaz aýynda Yspyhana dolanýar. 1734-nji ýylyň awgust aýynda Erbile girýär. Soňra Kawkaz tarapa hereket edip, Osmanlylara tabynlygyny bildiren Şirwanyň häkimi Surhaý hana garşy söweş yglan edýär we söweşden ýeňiji bolup çykýar. Soňra Şirwanyň merkezi Şamahyny ele geçirip, ol ýeri weýran edýär.

Genje häkiminiň kömekçi güýçleri arkaly hüjüme geçen Surhaý hany Şamahy bilen Kebeläniň arasyndaky Düýebatan diýen ýerde ikilenç ýeňlişe uçradýar. Özünden gaçan Surhaý han bilen Gazykumukda (Kumuk) bolan söweşde garşydaşyny üçünji gezegem ýeňen Nedir Gazygumuga girip, şäheri weýran edýär.

Gyş paslynyň golaýlamagy we şertleriň ýaramazlaşmagy bilen öňe hereket etmegi goýbolsun etmäge we yzyna dolanmaga mejbur bolýar. Şol wagtlar Mahaçgalanyň häkimi Has Fulat han Nediriň häkimiýerini ykrar edýär. Nedir Ahtä (Akhyti) gelip ol ýerdäki lezginleriň gozgalaňyny basyp ýatyrýar. Şirwany we ol sebitleriň merkezi Şamahyny ele geçirip Dagystana çenli aralaşan Nedir 1734-nji ýylyň oktýabr aýynda Genjäni gabaw astyna alýar, emma şäheri eýelemek başartmaýar. 1735-nji ýylda baglaşylan şertnama laýyklykda ruslar Bakudan we Derbentden çykýarlar. Şeýlelikde Sulak derýasy Russiýa bilen Eýranyň arasyndaky araçäk diýip kabul edilýär. Nedir munuň netijesinde 1722-nji ýyldan bäri rus basybalyjylarynyň ýörişlerine uçran Azerbaýjany gaýtadan Eýranyň düzümine birikdirip, Russiýa tarapyndan howp abanmaz ýaly ýagdaýa getirdi.

24.05.1735-nji ýylda Karsy gabaw astyna alanam bolsa, ony eýeläp bilmedi. 18.06.1735-nji ýylda Osmanly goşunynyň baş komanduýuşisi (Serasker) Abdylly Paşanyň serkerdeligindäki

Osmanly goşun birliklerini Rewanyň (Ýerewan) golaýyndaky Bagawert diýilýän ýerde (Arpaçaý söweşi hem diýilýär) agyr ýeňlişe sezewar edýär. Bu uly ýeňişden soňra Genjäni we Tbilisini söweşsiz basyp alýar. Soňra Karsy ikinji gezek gabawa alýar. Emma bu gezegem ony eýeläp bilmeýär. Gruziýany we Dagystany tertibe salmak maksady bilen 1735-nji ýylyň sentýabr aýynda Tbilisä gelýär. Gruziýanyň hökümdary we beýleki gruzin aristokratlary Nedire boýun egýändiklerini mälim edýärler. Nedir bir aýdan soňra Tbilisiden çykyp Jarutala lezginlerini jezalandyrandan soňra Kumuga gelýär. Ol ýerde Surhaý hanyň goşunyny derbi-dagyn edýär. Nediriň Gruziýadaky we Dagystandaky amala aşyran işleri tutuş bir ýyla çenli dowam edýär.

■ Nediriň şa diýip yglan edilmegi we onuň amala aşyran çäreleri

1736-njy ýylda Mugan ýaýlasyna hereket eden Nedir ol ýerde gurultaý geçiirýär, gurultaýa gatnaşan eýranly welaýat häkimleriniň, ulamalaryň, urug we tire kethudalarynyň biragyzdan goldamagy bilen ol Eýranyň şasy diýip yglan edilýär. Gurultaýda Nedir şa Pygamberimizden (s.a.w) soňra Hz. Ebu Bekiriň (r.a), Hz. Ömeriň (r.a), Hz. Osmanyň (r.a) we Hz. Alynyň (r.a) halyf bolandygyny, bu taryhy hakykatyň Hindistandan, Türküstandan başlap tä Rumelä (Günorta Ýewropanyň yslamlaşan we türkileşen ýurdy) çenli bütün yslam älemi tarapyndan kabul edilip durka, hatda Eýranyňam Ehli-Sünnete bagly bolup duran wagty, Şah Ysmaýyl tarapyndan şaýy akydalar arkaly musulmanlaryň bölünişige sezewar bolandygyny, musulmanlaryň agzybirligini gaýtadan üpjün etmek üçin şaýylyga Şah Ysmaýyl tarapyndan sokulan bu akydalardan ýüz öwürüp, 12 ymamyň altynjysy Ymam Japar Sadygyň prinsiplerine esaslanan japary mezhebiniň kabul edilmegini teklip etdi. Bu asylly teklip gurultaýa gatnaşyjylar tarapyndan biragyzdan goldanýar. Nedir şa diýip yglan edilen badyna tutuş Eýrandaky dini ulamalara Pygamberimizden (s.a.w) soň halyf bolan Dört Çaryýarlaryň ilkinji üçüsine sögmezlik barada, gaýtam olaryň

ady tutulanda hormat bildirilmegi, şol sanda şaýylar bilen sünnileriň arasynda düşünişmezligiň döremegine sebäp bolýan ýene bir zada, ýagny azan okalanda Hz.Alynyň hormatyna bahanasy bilen soň goşulan "Alyweliullah" jümlesiniň mundan beýläk okalmazlygy barada ýörite perman ugradýar.

Şaýy ulamalar 1736-njy ýylyň fewral aýynyň başlarynda onuň hökümdarlygyny ykrar etdiler. Nedir şa şaýy ulamalaryň täsirliiligini gowşatmak maksady bilen olaryň mülklerini we mallaryny döwletiň haýryna konfiskowat edýär.

Muganda Eýran şasy diýip yglan edilenden soňra yslam halyflygynyň merkezi Stambulda-da resmi saparda bolan Nedir şa, 1736-njy ýylyň mart aýynda Ysphyhanyň golaýyndaky "Ferahabat" willasynda dabaraly ýagdaýda şalyk täjini geýýär we tagta geçýär. Nediriň Eýranda resmi ýagdaýda şa diýip yglan edilmegi bilen Sefewi türkmen dinastiýasy tamamlanyp, ýerine ýene bir türkmen dinastiýasy bolan owşar türkmenleriniň häkimiýeti agalyk sürmäge başlady.

Osmanlylaryň Günbatar frontunyň bulaşmagy bilen Awstriýa we Russiýa garşy uruşa taýýarlanmagy, şol bir wagtyň özünde Nediriň Kerkuk we Arpaçay ýeňişleriniň yzysüre Eýrana berilmegi talap eden ýerleriniň barsyny eýelemegi netijesinde iki tarap hem ýaraşyk baglaşmaga mejbur boldy. Nedir şa Osmanlylar bilen ýaraşyk üçin gepleşik geçirmäge başlanam bolsa, onuň japarylygy başinji sünni mezhebi diýip kabul edilmegini talap etmegi, Osmanly ulamalarynyň hem muny kabul etmezligi ýaraşygyň möhletini uzaga çekdirýär.

Nedir şanyň sünni-şaýy agzybirligini üpjün etmek babatdaky asylly perspektiwasy barada şeýle rowaýat bar. Şaýy ulamalaryny üýşüren Nedir şa olaryň garaýyşlaryny, orta atýan pikirlerini ahyryna çenli diňläp oturypdyr. Şonda şaýy ulamalarynyň öz akydalaryny hak ýol hasaplap, beýleki mezhepleri, esasanam sünnileri dinden çykan hasap etmeklerine we ahyretde diňe şaýylaryň zowalsyz jennete girjekdikleri baradaky reaksiýa pikirlerine ses çykarman durup bilmedik Nedir şa: "Näme Allatagala jenneti diňe Eýrandaky bir bölek şaýylar üçin ýaradaýypmy?" diýip gaharly gygyranyny duýman galypdyr.

■ Owganystan-Hindistan-Türküstan ýörişleri

Russiýa bilen 1735-nji ýylda baglaşylan şertnama arkaly demirgazyk-günbatardan geljek howp-hatarlaryň önüniň alynmagy, Osmanlylar bilen ýaraşyk baglaşmak baradaky duşuşyklaryň netije alynmazdan dowam etmegi, şol bir wagtyň özünde Osmanly-Russiýa-Awstriýa uruşynyň başlamagy bilen Osmanlylaryň Ýewropa fronty bilen başagaý bolmagy sebäpli, özüni günbatar araçäkde has arkaýyn duýup başlan Nedir şa gündogara tarap, ýagny Gandagara ýöriş edýär. 1737-nji ýylyň 3-nji fewralynda Sistan-Gandagar araçäğine gelýär. Soňra Gandagar galasynyň etegine gelen Nedir şa goşunyň karargähini şäheriň gündogar tarapynda gurup, galany gabawa alýar. Bir ýyla çeken gabaw netijesinde şäheri eýeleýär we dly weýran edýär. Şäheri ýumranam bolsa, oňa golaý ýerde Nedirabat şäherini gurduryp, ony Gandagar welaýatynyň merkezine öwürýär.

10.05.1738-nji ýylda Nedirabatdan herekete geçen Nedir şa ilki Owganystany Hindistan yklymyna baglaýan möhüm ýollaryň çatrygynda ýerleşýän Gaznany, yzyndanam gysga wagtyň içinde Kabuly eýeleýär.

Babyr (Beýik Mogollar) imperiýasy içerki gapma-garşylyklary netijesinde Gürkanly we Haýdarabat atly iki döwlete bölünýär. Pursatdan peýdalanmak islän Nedir şa bolsa Hindistan ýörişine çykmagy makul bildi.

Kabuldan çykyp Hindistana tarap süýşen Nedir şa yzygiderlilikde Jelalabady, Peşaweri, Lahory aňsatlyk bilen eýeleýär. Delä tarap okgunly gaýdan Nedir şa, Deliniň 115 km golaýyndaky Karnal obasynda 13.02.1739-njy ýylda bolup geçen söweşde Gürkanly goşunyny bary-ýogy 3-4 sagadyň dowamynda çympytrak edýär. 08.03.1739-njy ýylda Delä girýär. 01.05.1739-njy ýylda türk(men)-hindi hökümdary Muhammet şaha şalyk täjini gowşuryp onuň bilen şertnama baglaşýar. Şertnama laýyklykda Sind derýasynyň demirgazyk we günbatar tarapyndaky ýerler tutuşlygyna Eýranyň düzümine birikdirilýär. 05.05.1739-njy ýylda ummasyz baýlyk bilen Deliden aýrylan Nedirguly Owşar gelen ýoly bilen yzyna gidip, 1740-njy ýylyň maýynda Nedirabada gelýär.

1740-njy ýylyň iýun aýynda Türküstan ýörişine çykan Nedir şa Nedirabatdan Hyrata gelýär. Ol ýerdenem taryhy çeşmelerde "Şäherleriň enesi" diýip waspy ýetirilen Balha tarap gaýdyp, 31.07.1740-njy ýylda Balha gelýär. 22.09.1740-njy ýylda Amyderýadan aşyp Buhara barýar. Buhara hany Ebulfeýz han bilen açyk we güler ýüzli duşuşýar. Gelineň ylalaşyga laýyklykda Amyderýa araçäk diýip kabul edilýär.

Şol ýylyň oktyabr aýynda Nedirguly Owşar Buharadan Horezme geçýär. Ilbars han ilkibaşda garşylyk görkezene bolsa, 1740-njy ýylyň noýabr aýynda boýun egmäge mejbur boldy. Şeýlelikde üstünlik bilen tamamlanan Türküstan ýörişinde öz döreden döwletiniň demirgazyk-gündogar çäklerini doly howpsuzlandyrdy.

■ Osmanlylara garşy uruş

Nedir şa Hindistandan dolanan badyna, gazanan üstünliklerini mazamlamak hem-de öz wagtynda Stambuldaky ýarasyk gepleşiklerinde (1736-njy ýylyň duşuşyklary) ýarpy galan japarylyk mezhebiniň başınjy mezhep hökmünde kabul edilmegini we Käbede japarylar üçin "rükün" berilmegi baradaky meseläni gaýtadan ara alyp maslahatlaşmak üçin Stambula ilçisi ugradýar.

Nedir şa 1736-njy ýyldan başlap 1740-njy ýyla çenli aralykda Owganystana, Hindistana, Türküstana eden ýörişlerinden ýeňiş bilen dolanmagy we Sind derýasynyň sag kenarlaryny Hindistandan goparyp Eýrana birikdirmegi başarypdy.

Günbatarly taryhçy ser Persy Sykesiň dili bilen aýtsak, "Beýik Owşar" adyny alan bu adatdan daşary şahsyýet Hindistana eden ýörişi arkaly Hindistanyň legendar baýlyklaryny edinmek bilen birlikde jahangirlik (älemi sarsdyrmak) arzuwyny hem amala aşyrypdyr.

Ol özünden öňki Çingiz han, Emir Teýmirleň ýaly Aziýanyň beýik jahangirleriniň hataryna girmegi başarypdy.

Şol ýyllarda Osmanly döwleti günbatar frontda Russiýa we Awstriýa garşy giren uruşlaryndan Belgrad şertnamasy arkaly ýeňiş gazanyp çykdy.

Osmanlylar bilen geçirilen duşuşyklarda dini meseleler bilen baglanyşykly iki madda dini doktrina gabat gelmeýändigini

sebäpli kabul edilmeýär, şeýle-de bolsa iki döwletiň arasynda dostluk we doganlyk umyt edip ilçiler 1741-nji ýylda yzyna dolanýar.

Talaplarynyň dolulugyna kabul edilmezliginden nägile bolan Nedir şa uruşa taýynlyk görüp başlaýar. Osmanlylar hem ätiýajy elden bermeýärler. 1743-nji ýylyň bahar aýlarynyň ahyrynda Nedir şa ikinji gezek Yrak ýörişine çykýar. Bagdady gabawa alýar, Şährizory we Kerkugy eýeleýär.

Mosuly gabawa alsa-da, şäheri ele geçirip bilmeýär. Nejepdäki toplanşykdan soň ýaraşyk boýunça Bagdadyň häkimi Ahmet Paşa bilen ylalaşyga gelen Nedir şa ele geçiren ýerleri bolan Kerkugy, Erbili we beýleki ýerleri yzyna berip, günortada dowam edip duran Basra gabawynyň goýbolsun edilmegi barada görkezme berip Eýrana dolanýar.

Osmanlylar tarapyndan Eýranda içki gapma-garşylyklar çykarmak üçin ugradylan Sefewi dinastiýasynyň wekili Safy Mürzäniň we lezginleriň gozgalaňyny basyp ýatyrmaga başlaýar.

Surhaý hanyň ogly Mehmet hanyň ýolbaşçylygyndaky lezginler Nedir şanyň ugradan goşunyny ýeňlişe uçradyp Şirwanyň adminstratiw merkezi Aksuwy gabaw astyna alýarlar.

Şamahynyň golaýynda 1743-nji ýylyň dekabry aýynda bolup geçen söweşde Surhaý hany we Safy Mürzäni agyr ýeňlişe uçradýar.

Fars welaýatynyň beglerbegi Taky hanyň 1744-nji ýylyň başlarynda gozgalaň edip, Şirazda garaşsyzlygyny ygylan etmegi bilen Nedir şa Taky hanyň üstüne Allaberdi hany ugradýar.

Şirazyň daşyny gaban Allaberdi han dört ýarym aýa çeken gabawdan soň 1744-nji ýylyň iýun aýynda şähere girýär.

Şol ýyl gajar türkmenleri Fethaly şanyň ogly Muhammethasan hanyň ýolbaşçylygynda gozgalaň turuzdylar. Ýomut türkmenlerinden goldawa garaşan gajarlar 1744-nji ýylda Astrabat (Gürgen) şäherini ele geçirip, daş-töweregini talaýarlar. Soňra Nedir şanyň goşun birlikleri bilen gozgalaňçylaryň arasynda bolan söweş netijesinde Muhammethasan han gaçmaga mejbur bolýar.

Içki tolgunşyklary gysga wagtyň dowamynda basyp ýatýran Nedir şa Safy Mürzäni ele salyp gözlerini oýdurýar we Karsyň garnizonynyň başlygy (Serasker) Ahmet Paşa ugradýar.

Safy Mürze problemany çözüden soňra derhal Töwriz-Nahçewan şäherara ýoly bilen güýçli gorag berkitmeleri bolan Karsa tarap gaýdýar. Arpaçaýdan geçip 29.07.1744-nji ýylda Karsyň etegine gelip şäheri üçünji gezek gabaýar. 09.10.1744-nji ýylda gabawy goýbolsun edip Berdä tarap süýşýär. Özüne tarap gaýdan Osmanly leşgeri bilen Bagawertde bolup geçen we 21.08.1745-nji ýylda tamamlanan söweşdenem ýeňiji bolup çykýar.

Mundan soň Osmanlylar bilen öňi-ardy görünmedik uruşlary soňlandyrmak üçin resmi duşuşyklar geçirilmäge başlanýar. Geçirilen gepleşikler netijesinde 04.09.1746-njy ýylda Osmanlylar bilen Eýranyň arasynda Kerdan şertnamasy baglaşylýar.

■ Nedir şanyň janyna kast edilmegi

Nedir şa Hindistan ýörişinden ummasyz baýlyk bilen dolanypdy we şonuň şanyna ol halkdan üç ýylyň dowamynda salgyt toplanmajakdygyny mälim etdi. San-sajaksyz oljalaryň edinilmegine garamazdan 1743-nji ýyldan başlap Osmanly döwleti bilen we Kawkazda amala aşyrylan harby hereketleriň ýurduň ykdysadyýetine beren zyýanyň öwezini dolmak üçin halkdan zor bilen salgyt alynmagy Eýranyň hemme ýerinde diýen ýaly tolgunşyklaryň döremegine getirdi. Wagtlaýyn alynmaga degişli edilmedik paçlaryň alynmagy, salgytçylaryň özlerini halkyň önünde gödek alyp barmagy we dörän nägilelikleri basyp ýatyrmak üçin alynan gazaply önüni alyş çäreleri eýranlylary, aýratynam Sefewi dinastiýasynyň tarapdary bolup galan we geçirilen asylly dini reformalardan hoşal bolmadyk şaýy gatlagy Nedir şanyň garşysyna aýaga galdyrdy.

Ýurduň gündogaryndan ýaýrap başlan bu ynjalykdan gaçyryjy habarlardan soň Nedir şa 1746-njy ýylyň dekabrynda Ýspyhana gelýär.

1747-nji ýylyň ýanwar aýynda Ýezde we Kermana gitmek üçin Ýspyhandan çykan Nedir şa önünden sataşana gazaply darap, öldürip bilen adamyny öldürdi. Aprel aýynyň ahyrynda Maşada baran Nedir şa maşatlylaryň başyna Ýspyhanda we Kermana eden

ýowuzlyklaryndan beter sütem saldy. Nedir şanyň bütin bu eden hereketleri Sistan sebitinde öňräkden ýüze çykyp başlan gozgalaňlary basyp ýatyrmak üçin ugradan inisi Alyguly hanyň ýolbaşçylygynda köpçülikleýin gozgalaňyň döremegine sebäp boldy.

Gozgalaňyň gerimi gitdigiçe giňäp, Horasana we Azerbaýjana syçraýar. Feth Aly (Fetdah) şanyň ogly Muhammethasan hany özlerine ýolbaşçy edinen türkmenleriň gajar taýpasy Astrabat we Gürgen sebitlerinde gozgalaň turuzdylar.

19.06.1747-nji ýylda Habuşana gelen Nedir şa goşunyň ştabyny Fethabada ýakyn Goçan diýen ýerde gurýar. Ol ýerde bolsa öz emrindäki serkerdeler tarapyndan gurnalan dildüwşük netijesinde öldürilýär.

■ Nedir şa barada we onuň bilen baglanyşykly ýazylan käbir eserler:

- 1). Ýunus Oguz "Nedir Şa" (taryhy roman);
- 2). Ata Durdyýew "Keýmir kör" (taryhy roman);
- 3). Hüseýnbala Mirälämow "Iň soňky Fatih" (taryhy roman);
- 4). M.R.Arunowa, K.Z.Eşrefýan "Nedir şa Owşar";
- 4). Mustafa Çämänli "Xalli gürzä" (taryhy roman);
- 5). Jahangir Hüseýin Afşar "Nedir Owşar döwleti";
- 6). Adalat Tahyrzada "Nedir şa Owşar";
- 7). Syrry Efendi "Rîsalet-üt Târihi Nâdir şah";
- 8). Michael Axworthy "The Sword of Persia Nadir shah".
- 9). Abulfazyl Gasymy "Etekde ösen Şir" ("Şir mardî atäk", roman)

● Bellik: Şeýle hem Nedir şanyň Hindistana eden ýörişinden söz açýan "Nedir şa" atly 1968-nji ýylda surata düşürilen hindi kinofilmi-de bar.

◆ ◆ ◆

Milli öwüşginli taryhymyzyň mynasyp mirasdüşerleri we öwrenijileri hökmünde Hz.Ebu Bekire (r.a), Hz.Ömara (r.a), Hz.Ösmana sögmek ýaly aýylganç şaýy dessurlarynyň soňuna çykan

beýik ynsan, Türkmeniň şan-şöhratly beýik Serkerdesi,
Türküstanyň iň soňky Fatihi Nedir şaha Alladan rehmet
dileýäris. Ruhy şat bolsun!

Internet maglumatlary esasynda taýýarlandy.

Taryhy şahslar